

SINTAKSINIAI RYŠIAI IR GRAMATINĖS FUNKCIJOS

Gramatinės funkcijos (sakinio dalys) apibrėžiamos ne tik sintaksinių ryšių, bet ir tam tikrų semantinių savybių (vietos sakinio semantiniėje struktūroje) pagrindu.

Veiksny

Pagal DLKG, susijęs su veiksmažodžiu tarpusavio sąsaja, pagal čia išdėstytą teoriją – veiksmažodžio valdinys. Sintaksinių ryšių požiūriu nėra ir pagrindo skirtingai interpretuoti vardininko veiksnio ir kitų veiksmių (skirtumą sudaro tik žymėjimas linksniais):

Atėjo svečiai.

Atėjo svečių.

Tėvas buvo namie.

Tėvo nebuvo namie.

Veiksny žymimas struktūriniu (gramatiniu) linksnium, kurį gali pakeisti semantinis linksnis.

Papildiniai

Tipiškiausi valdiniai. Lietuviškoje terminijoje šis pavadinimas specializuotas (faktiškai = *object*): ir veiksnys, ir papildiniai, ir būtinieji predikatyvai (žr. toliau) yra valdiniai.

Tradiciskai skiriami tiesioginiai ir netiesioginiai papildiniai. Sintaksinių ryšių požiūriu skirtumo tarp jų nėra: skirtingas yra tik jų žymėjimas linksniais (arba prielinksniais). Panašiai kaip veiksnys, tiesioginis papildinys žymimas struktūriniu linksnium (galininku), žr. toliau (linksnio teoriją). Plg.:

Jonas sutiko Birutę. (tiesioginis pap.)

Jonas nesutiko Birutės. (tiesioginis pap.)

Jonas padėjo Birutei. (netiesioginis pap.)

Jonas padovanojo Birutei (netiesioginis pap.)

gėlių.

Aplinkybės

Yra modifikatoriai. Požymiai:

- jų reikšmė neįeina į pagrindinę predikaciją, taigi vardažodžių atveju linksnis arba prielinksnis yra vienintelis semantinio santykio su veiksmažodžiu rodiklis;
- aplinkybės nesubkategorizuoja veiksmažodžio, t. y., nėra ribojimų dėl to, koks veiksmažodis gali būti vartojamas su kokia nors aplinkybe. Pvz.:

Jonas dirba (gyvena, išdykauja,

pamokslauja, vaikšto į balius...) Kaune.

Jonas važiuoja (*gyvena, mokosi...) į Kauną.

Taigi, pvz., vietininkų sintaksinės pozicijos yra skirtingos: *Kaune* gali būti aplinkybė (arba būtinoji aplinkybė, žr. toliau), bet *į Kauną, iš Kauno, per Kauną* ir pan. – tik papildiniai. Judėjimo veiksmažodžiai yra ypatingi tuo, kad paprastai tik dalis jų argumentų struktūros būna išreikšta (*Jonas važiuoja iš Vilniaus per Kauną į Klaipėdą*).

Ką modifikuoja aplinkybės?

Aplinkybės reiškia papildomas predikacijas, kurios argumentas dažniausiai yra pagrindinė predikacija: *Jonas greitai nubėgo į parduotuvę* ('Jonas nubėgo į parduotuvę ir tai įvyko greitai'); patogumo dėlei sakome, kad aplinkybė yra veiksmažodžio modifikatorius.

Kitokio pobūdžio yra sakinio aplinkybės (*sentence adverbials*), kurios modifikuoja sakinį (su laiko ir modalumo požymiais):

Birutė galbūt išvažiavo.

(≠**Birutė išvažiavo ir tai galbūt įvyko*)

Sakinio aplinkybės atitinka aukštesnius predikatus, kurių argumentas yra visas sakinys, plg.:

Įmanoma, kad Birutė išvažiavo.

Būtiniosios aplinkybės

Riba tarp papildinio ir aplinkybės priklauso nuo to, kiek semantinio turinio priskiriame prie predikato, o kiek – prie jo papildymų. Plg.:

Jie pasistatė namą prie ežero.

Namas yra prie ežero.

? *namas yra [prie ežero]*

? *namas [yra-prie] ežero.*

Plg. kinų:

Beizi

zài

zhuozi-shang

puodukas

būti-kame

stalo-viršus

'Puodukas yra ant stalo'

vok. *Er bewohnte ein Zimmer.*

Jeigu semantinis santykis reiškiamas vardažodžio forma (prielinksniu ir pan.), predikato pozicijoje belieka semantiškai „tuščias“ veiksmažodis *būti*:

Jonas atvažiavo su žmona.

Jonas buvo su žmona.

Jonas skaitė be akinių.

Jonas buvo be akinių.

Drabužiai spintoje susmirdo naftalinu.

Drabužiai yra spintoje.

Tokios aplinkybės, kurios reiškia pagrindinį sakinio predikatinį turinį, vadinamos *būtinosiomis*.

Predikatyvai

Būna kelių rūšių:

	BŪTINIEJI	LAISVIEJI
VEIKSNIO	<i>Jis buvo linksmas.</i>	<i>Jis atėjo linksmas.</i>
PAPILDINIO	<i>Vynas padarė jį linksmą.</i>	<i>Sutikau jį linksmą.</i>

Būtinieji predikatyvai priklauso pagrindinei sakinio predikacijai (jų reikalauja veiksmažodis), laisvieji išreiškia papildomą predikaciją. Sintaksiškai: būtinieji predikatyvai yra veiksmažodžio valdiniai, laisvieji – modifikatoriai.

Būtinieji predikatyvai

Būtinieji veiksnio predikatyvai (su veiksmažodžio *būti* ir kitomis jungtimis) skiriasi nuo visų kitų su veiksmažodžiu *būti* vartojamų žodžių (būtinųjų aplinkybių): veiksmažodžiui galima priskirti reikšmę, būtent:

- (i) 'yra tapatus tam asmeniui arba daiktui, kurį žymi predikatyvas' (*Tas žmogus yra mūsų mokytojas*);
- (ii) 'priklauso tai asmenų, daiktų ir pan. klasei, kurią žymi predikatyvas' (*Jonas yra mokytojas, Tas vaikas yra gabus*).

Būtinieji veiksnio predikatyvai kartu su jungtimi reiškia pagrindinę sakinio predikaciją. Sintaksiškai būtinieji veiksnio predikatyvai yra jungties valdiniai.

Būtinųjų papildinio predikatyvų interpretacija yra sudėtingesnė. Plg.:

Visi mano, kad Jonas labai protingas.

Visi mano Joną esant labai protingą.

Visi Joną laiko labai protingu.

Visi Joną vadina labai protingu.

Jeigu veiksmažodžiui *laikyti* priskiriama panaši semantinė ir sintaksinė struktūra kaip veiksmažodžiui *manyti*, atsiranda galimybė interpretuoti predikatyvą kaip redukuotą sakinį (*small clause*):

Visi mano [Joną esant labai protingą].

Visi laiko [Joną labai protingu].

Tačiau paprasčiau sakinį *laikyti* vientsiniu, o predikatyvą – veiksmažodžio valdiniu (*laikyti ką kuo*). Sintaksinė struktūra tiksliai neatitinka semantinės struktūros.

Laisvieji predikatyvai

Tarininiams pažyminiams tradiciškai priskiriami „dvilypiai sintaksiniai ryšiai“: jie valdomi veiksmažodžio, bet derinami su veiksniumi (*Parėjo linksmas*) arba papildiniu (*Sutikau jį linksmą*). Tuo jie, pagal tradicinę gramatiką, skiriasi nuo aplinkybių, nors DLKG pripažįsta ir nederinamuosius (!) tarininius pažyminius (*Mačiau jį su skrybėle*).

Pagal šią koncepciją, tarininių pažyminių nuo aplinkybių skirti negalima:

Jis skaitė su akiniais.

1. 'Jis skaitė ir buvo su akiniais'

2. 'Jis skaitė naudodamasis akiniais.'

Kaip įrodyti, kad vienu atveju (1) *su akiniais* šliejama prie veiksnio, antruoju ne?

Griežtos ribos tarp laisvųjų predikatyvų ir aplinkybių nėra. Abiem atvejais įvedama papildoma predikacija; ar ši predikacija labiau susijusi su veiksmažodžiu, ar su koku nors jo palydovu, kartais galima tiksliai nustatyti, kartais ne. Plg.:

Broliai grįžo linksmi.

Broliai grįžo linksmi.

Bet: *pargriuvo aukštiekninkas* (adj.)

atkrita augšpėdu (adv.)

upadł na wznak (adv.)

važiavo atbulas / atbulai (adj./adv.)

brauca atmuguriski (adv.)

jechał wstecz (adv.)

nudažė duris žaliai (adv.)

nokrāsoja durvis zaļas (adj.)

pomalował drzwi na zielono (adv.)

Išvada: aplinkybės ir laisvieji predikatyvai yra veiksmožodžio modifikatoriai; jie tarpusavyje skiriasi tuo, kad laisvieji predikatyvai yra derinami.

Dėl terminijos: nelieta pažyminių (jie yra daikta-vardžių valdiniai arba modifikatoriai; specialius pavadinimus turi kai kurie veiksmožodžio valdiniai (papildiniai, predikatyvai) ir modifikatoriai (aplinkybės, laisvieji predikatyvai).

LINKSNIO TEORIJA

Linksniai tradiciškai skirstomi į gramatinius ir semantinius:

<i>skaitė</i>	<i>knygą</i>	<i>bibliotekoje</i>
	REIŠKIA TIESIOGINĮ PAPILDINĮ ABSTRAKTI, GRAMATINĘ REIŠMĘ	REIŠKIA VIETĄ KONKRETI REIŠMĘ

Iš principo šis skirstymas turėti atitikti, pvz., papildinių ir aplinkybių skirtumą. Bet:

valandą sėdėjo kavinėje.

(gramatinis linksnis, bet einantis aplinkybe, su ryškia semantine funkcija)

džiaugėsi gražiu oru.

(pleonastiškai vartojamas semantinis linksnis)

Atsižvelgiant į redundanciją (semantinis linksnis gali eiti ir papildiniu) galima skirti:

- gramatinius linksnius, žyminčius valdinius
sutiko draugą;
- semantinius linksnius, pleonastiškai žyminčius valdinius (reiškiančius semantinius vaidmenis)
naudojasi viešuoju transportu
- semantinius linksnius, žyminčius aplinkybes
sėdi bibliotekoje

Semantinių vaidmenų raiška iš principo visada yra pleonastinė (semantinis santykis jau įeina į predikato reikšmę), bet semantiniai vaidmenys turi būti tarpusavyje diferencijuoti, plg.:

Jonas nesutiko Birutės.

*Jono nesutiko Birutę.

Jonas buvo namie.

Jono nebuvo namie.

Ar „gramatiniai linksniai“ (vardininkas, galininkas) žymi semantinius vaidmenis, ar jų funkcija grynai diferencinė (*discriminatory*)?

Kartais „gramatiniai linksniai“ žymi papildinius, kurie gali būti žymėti ir semantiniiais linksniais:

padovanojo mokiniams prizus

apdovanojo mokinius prizais

Semantinių vaidmenų konfigūracija:

[... BENEf, INSTRUM]

į kiemą   privažiavo   svečių
kiemas   privažiavo   svečių

[... LOC, CONTENT]

Vardažodžiai veiksnio arba tiesioginio papildinio pozicijoje netenka SEMANTINIO LINKSNIO (semantinio vaidmens žymėjimo) ir įgyja STRUKTŪRINĮ LINKSNĮ.

Struktūrinį linksnį gali pakeisti semantinis linksnis, atspindintis papildomus semantinius požymius, nesusijusius su semantiniu vaidmeniu:

atnešė maistą
atnešė maisto   (neapibrėžto kiekio kilmininkas)
neatnešė maisto (neiginio kilmininkas –
neapibrėžto kiekio kilmininko porūšis)

Tokie „rašomi ant viršaus“ semantiniai linksniai gali pakeisti tik struktūrinius linksnius, ne semantinius, plg.:

Jono nebuvo namie. (*Jonas buvo namie.*)
Nemačiau šiandien Jono. (*Mačiau Joną.*)
*Nepadėjau Jono. (*Padėjau/Nepadėjau Jonui*)

Skiriasi kilmininko statusas šiuose sakiniuose:

Kas turi šiandien pinigų? (tiesiog. pap.)
(gram. linksnis, pakeistas antriniu
semantiniu linksniu)
Kas bijo vilko? (netiesiog. pap.)
(pirminis, semantinį vaidmenį koduojantis
semantinis linksnis)

Taigi veiksnys ir tiesioginis papildinys (skirtingai nei netiesioginiai papildiniai) žymimi struktūriniais linksniais, bet šie linksniai ne visada matomi, kadangi gali būti „užrašytas ant viršaus“ antrinis semantinis linksnis (nežymintis semantinio vaidmens). Tuo remiantis galima skirti veiksnius ir tiesioginius papildinius tokiuose sakiniuose kaip:

Atsirado grybų.
Svečiai atsinešė dovanų.

„Gramatinių“ ir „semantinių“ linksnų riba nėra griežta. Linksniai pagal „gramatiškumą“ išsidėsto tam tikroje hierarchijoje (LINKSNIŲ HIERARCHIJA). Ši hierarchija atspindi gramatinių funkcijų hierarchiją (*grammatical functions hierarchy*). Ją pirmą kartą suformulavo Keenan ir Comrie (1977) kaip *vardažodžių prieinamumo hierarchiją (noun phrase accessibility hierarchy)*.

Galima daryti prielaidą, kad vardažodžiai, priklausantys sakinio branduoliui, lengviau pasiduoda įvairioms sintaksinėms operacijoms, negu

vardažodžiai, priklausantys sakinio periferijai, veikiausiai dėl skirtingų šių operacijų sudėtingumo laipsnių. Keenan ir Comrie tai rodo remdamiesi „reliatyvizacijos“ testu.

		A	B	C	D
<i>žmogus, kuris sėdi ant suoliuko</i>	+	+	+		
<i>žmogus, kurį matau</i>	-	+	+	+	
<i>žmogus, kuriam daviau duonos</i>	-	+	+		
<i>žmogus, su kuriuo kalbėjau</i>	-	-	-	+	

Šis ir panašūs testai leidžia nustatyti „prieinamumo hierarchiją“:

veiksny > *ties. papildinys* > *neties. papildinys* > *kiti*
(subject > direct object > indirect object > oblique)

Jeigu kokiai nors sintaksinei operacijai pasiduoda gramatinė funkcija x, tai pasiduoda jai ir aukščiau hierarchijoje esančios gramatinės funkcijos, bet ne atvirkščiai.

Gramatinių funkcijų hierarchiją atitinka linksnių hierarchija, t. y., linksniai išsidėsto hierarchijoje pagal tai, ar koduoja arčiau ar toliau sakinio branduolio esančias gramatines funkcijas.

Abi hierarchijos kartu vadinamos *netiesiogiško hierarchija (obliqueness hierarchy)*.

Lietuvių kalbos linksnių hierarchija tik iš dalies nustatyta (Čižik 2002):

vardininkas > *galininkas* > *kilmininkas*
naudininkas > *įnagininkas*

Ir ši hierarchija gali būti formuluojama kaip „prieinamumo hierarchija“: morfosintaksinės operacijos, apimančios vieno linksnio pakeitimą kitu, rodo linksnio hierarchijos lemiamus apribojimus:

vard. → kilm.	<i>Jono nebuvo namie</i>
gal. → kilm.	<i>Nemačiau Birutės</i>
*įnag. → kilm.	<i>*Nepasitikiu Petro.</i>